

WPLYW LOKALIZACJI CARSKICH KOSZAR NA STRUKTURĘ PRZESTRZENNĄ WYBRANYCH MIAST WOJEWÓDZTWA PODLASKIEGO

Dorota Gawryluk

Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska, Politechnika Białostocka
Faculty of Civil and Environmental Engineering, Białystok University of Technology
e – mail: d.gawryluk@pb.edu.pl

Streszczenie. W artykule omówiono wpływ lokalizacji carskich koszar na strukturę urbanistyczną wybranych miast województwa podlaskiego oraz współczesny stan zachowania ich czytelności w przestrzeni ośrodków. Przeanalizowano stan zachowania: struktury przestrzennej koszar, prawosławnych obiektów sakralnych oraz zabudowy murowanej.

Słowa kluczowe: carskie koszary, zabytkowe koszary, cerkiew domowa, cerkiew pułkowa

WSTĘP

Przełom wieku XIX i XX zaowocował w przestrzeni wybranych miast obszaru współczesnego województwa podlaskiego (wówczas guberni augustowskiej, łomżyńskiej i grodzieńskiej) lokalizacją rozległych zespołów zabudowy, kompleksów obiektów o znacznej kubaturze. Z jednej strony były to fabryki, z drugiej zaś carskie koszary. Lokalizowane zgodnie z obowiązującymi wówczas regułami (zazwyczaj w niedalekiej odległości od miast, jeśli chodzi o koszary lub w powiązaniu ze zbiornikami wody niezbędnej w procesie produkcji, jeśli chodzi o fabryki), wpłynęły znacząco na funkcjonowanie tych ośrodków zarówno w okresie założenia, jak i w późniejszych dekadach. W artykule został rozważony wątek wpływu lokalizacji carskich koszar na strukturę urbanistyczną miast i współczesnego stanu zachowania ich czytelności w przestrzeni ośrodków.

CEL BADAŃ

Celem badań jest wykazanie, że czytelność układu przestrzennego byłych carskich koszar jest zachowana w różnym stopniu, w wybranych miastach północno-wschodniej Polski (Augustów, Białystok, Grajewo, Łomża, Suwałki, Szczuczyn, Zambrów). W związku z tym, dawne tereny wojskowe mają różne znaczenie i wpływ na obecną strukturę tych miast. Wiedza na temat historycznych uwarunkowań kompozycji urbanistycznej rozległych zespołów koszarowych, pozwoli na odczytanie zachowanych relikwów układu przestrzennego jednych przypadków lub świadomą, współczesną kontynuację drugich.

STAN BADAŃ

Zagadnienie związane z wpływem układu przestrzennego carskich koszar na strukturę urbanistyczną miast jest dotychczas słabo zbadane. W literaturze naukowej brak na ten temat samodzielnych opracowań. Informacje związane z badanymi treściami występują

sporadycznie, wzmiankowane jako zagadnienie tła historycznego, uzupełnienia ważnych wydarzeń historycznych z zakresu historii politycznej czy gospodarczej¹

Wybrane opracowania dotyczą architektury cerkiewnej przełomu XIX i XX wieku². W sporadycznych wypadkach opisana jest historia miejscowości z okresu „carskiego garnizonu”³. Pojedyncze zespoły koszarowe doczekały się opracowań o charakterze konserwatorskiego studium historyczno-urbanistycznego⁴. Zagadnienia dotyczące architektury i urbanistyki carskich koszar reprezentowane są w literaturze tematu dotychczas tylko wycinkowo i w wąskich zakresach⁵.

W ostatnich latach wydane zostały monografie poświęcone historii wybranych garnizonów wojska polskiego stacjonujących w okresie dwudziestolecia międzywojennego w byłych carskich koszarach⁶.

¹Dobroński A. Cz., 2012. *Historia Białegostoku*, Fundacja Sąsiedzi, Białystok;

Dobroński A. Cz., Dudziński T., 2009. *Region grajewski w XIX wieku*, Materiały z konferencji naukowej Grajewo 6.06.2008, Łomża-Grajewo;

Dolistowska M., 2009. *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795-1939*, Rozprawy Naukowe nr 177, Biblioteka Architektury i Urbanistyki, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok;

Dudziński T., Sychowicz K., 2010. *Dzieje powiatu grajewskiego*, Starostwo Powiatowe w Grajewie i Grajewska Izba Historyczna, Grajewo;

Kopciała J., 2005. *Suwałki miasto nad Czarną Hańczę*, Wydawnictwo Hańcza, Suwałki;

Paszkiwicz P., 1999. *W służbie Imperium Rosyjskiego 1721-1917*, PAN, Warszawa;

Szlaszyński J., Makowski A., 2007. *Augustów. Monografia historyczna*, wydawca Urząd Miejski w Augustowie, Augustów.

²Cynalewska-Kuczma P., 2004. *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem integracji z Imperium Rosyjskim*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań;

Januskiewicz A., 2009. *Cerkwie wojskowe w Królestwie Polskim*, Architektura kultur lokalnych pogranicza-pogranicza Polski, Litwy, Białrusi i Ukrainy t. II, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok, s. 65-72;

Sokół K., Sosna A., 2003. *Kopuły nad Wisłą. Prawosławne cerkwie w centralnej Polsce w latach 1815-1915*, MID Synergia, Moskwa;

Sokół K., Sosna A., 2011. *Cerkwie w centralnej Polsce 1815-1915*, Fundacja Sąsiedzi, Białystok;

Sosna G., Troc-Sosna A., 2002. *Zapomniane dziedzictwo. Nie istniejące już cerkwie w dorzeczu Biebrzy i Narwi*, Orthdruk, Białystok.

³Kowalski T., 2013. *W Sierpcu za cara. Śladami rosyjskiego garnizonu*, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Sierpeckiej, Sierpc.

⁴Tomecka B., 1996. *Zespół koszarowy przy ul. Bema. Studium historyczno-przestrzenne opracowane na zlecenie Podlaskiego Oddziału Straży Granicznej im. gen. Dym. H. Minkiewicza*, Pracownia Dokumentacji i Konserwacji Zabytków, Białystok;

Tomecka B., 1995. *Zespół koszarowy przy ul. Kawalerskiej. Studium historyczno-przestrzenne opracowane na zlecenie 18 Brygady Zmotoryzowanej*, Pracownia Dokumentacji i Konserwacji Zabytków, Białystok.

⁵Gawryluk D., 2014. *Readability of historic green foundations in post-tsarist barracks in selected cities in north-eastern Poland / Czytelność zabytkowych ciągów zieleni w pocarskich koszarach wybranych miast Podlasia*, Technical Transactions, Y. 111, iss. 6-A, s. 43-55;

Gawryluk D., 2014. *Przyszłość architektury historycznej obiektów i przestrzeni pocarskich koszar w Suwałkach i Zambrowie*, Przyszłość architektury pod red. E. Przesmyckiej i E. Trockiej-Leszczyńskiej, Wrocławskie Wydawnictwo Naukowe ATLA2, Wrocław, s.185-196.

⁶Dąbrowski J., 2011. *71 Pułk Piechoty. Zarys historii i udział w wojnie obronnej 1939 r.*, Miejski Ośrodek Kultury w Zambrowie, Zambrów;

Dobroński A. Cz., Skłodowski L., 2008. *2 Pułk Ułanów Grochowskich im. gen. Dwernickiego 1917-1939. Dzieje i tradycje*, Muzeum Okręgowe w Suwałkach, Suwałki;

Ochał A., 2009. *Batalion Korpusu Ochrony Pogranicza "Suwałki" 1927-1939*, Muzeum Okręgowe w Suwałkach, Suwałki, s. 40 - 55;

Szczepański K., 2004. *14 Dywizjon Artylerii Konnej.*, wyd. Ośrodek Badań Historii Wojskowej Muzeum Wojska w Białymstoku i Stowarzyszenie "Formacje Graniczne", Białystok;

Strenkowski J., 2010. *Garnizon Zambrów*, wyd. Miejski Ośrodek Kultury w Zambrowie i Regionalna Izba Historyczna, Zambrów 2010;

Szlaszyński J., 2015. *1 Pułk Ułanów Krechowieckich im. Płk. Bolesława Mościckiego*, wydawca Muzeum Okręgowe w Suwałkach, Augustów-Suwałki.

Dostępne są materiały archiwalne w postaci rysunków, planów, dokumentów dotyczących działalności funkcjonowania koszar w poszczególnych ośrodkach, zgromadzone w polskich archiwach państwowych (Łomża, Suwałki, Białystok). Autorka wykorzystała informacje z materiałów archiwalnych, uzyskanych podczas kwerendy w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historyczno-Wojskowym w Moskwie⁷. Źródła dotychczas niewykorzystywane w badaniu struktury przestrzennej carskich koszar w ujęciu historyczno-urbanistycznym stanowią zbiory historycznych map udostępniona platformie MAPSTER⁸.

OPIS BADAŃ

W celu stwierdzenia zachowania czytelności układów przestrzennych zabytkowych koszar we współczesnej strukturze urbanistycznej wybranych miast, przeprowadzono porównanie dostępnych map historycznych badanego regionu oraz planów miast z okresu końca XIX wieku i I połowy XX wieku do map współczesnych tych ośrodków⁹. Potwierdziło ono stan zachowania historycznej struktury kompleksów w stosunku do współczesnego układu ulic (*patern structure*)¹⁰. (Tab. 1)

Tabela 1. Zachowanie czytelności planów carskich koszar w strukturze miasta
 Chart 1. Preservation of readability of the tsarist barracks plans in the city structure

Miasto	Nazwa pułku	Lokalizacja koszar względem miasta XIX/XX w.	Lokalizacja i czytelność koszar w strukturze miasta XX/XXI w.
Augustów	104. Ustiużewski Pułk Piechoty	poza miastem, str. płu, (tory kolejowe) ¹¹	Włączone w granice miasta, choć w stosunku do jego struktury oddzielone terenami leśnymi, zachowana duża czytelność
Białystok	61. Włodzimierski Pułk Piechoty	obrzeżnie - str. pld (szosa strategiczna) ¹²	Włączone w granice miasta, okolice ul. Wołodyjowskiego, brak czytelności
	64. Kazański Pułk Piechoty	obrzeżnie - str. płu (tory kolejowe, Dworzec Poleski) ¹³	Włączone w granice miasta, ul. Traugutta, zachowana czytelność części obrzeżnych ulic
	12. Mariampolski Pułk Dragonów	Obrzeżnie - str. pld-zach. (szosa strategiczna, Bażantarnia) ¹⁴	Włączone w granice miasta, ul. Bema, zachowana duża czytelność

⁷W 2013 r. autorka odbyła kwerendę w Rossijskim Gosudarstwiennym Wojenno-Istoriczeskim Archiwie w Moskwie.

⁸Mapy topograficzne regionu udostępniane przez MAPSTER www.mapster.pl - jednolite środowisko integrujące zbiory kartograficzne opublikowane na różnych stronach internetowych. Do projektu należą trzy główne internetowe składnice map: Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego, Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919-1939 i Archiwum Map Zachodniej Polski. Szczególnie ciekawe dla autora mapy zostały udostępnione na w/w stronie w maju 2015, pochodzą z zbiorów The Library of Congress, Washington, DC, USA i dotyczą wybranych obszarów zachodniej granicy Cesarstwa Rosyjskiego z przełomu XIX i XX w.

⁹Wykorzystano mapy dostępne na platformie MAPSTER oraz materiały dostępne w zbiorach Państwowego Archiwum w Suwałkach, Państwowego Archiwum w Łomży oraz ryciny reprodukowane w dostępnej literaturze tematu.

¹⁰Kostof S., 1991. *The city shaped. Urban patterns and meanings through history*, Thames and Hudson, Londyn.

¹¹Mapa: 11777827 @ НоваяТопографическаяКартаЗападнойРоссии 1:84 000 (1880-ca1935) rok wydania 1915 dostępna na http://www.mapywig.org/m/Russian_and_Soviet_maps/series/084K/XVII13_.

ARCHIWUM_WIG_VIII.1915.jpg- dostęp 01.06 2015;

15308 @ WIG - Mapa Szczegółowa Polski 1:25 000 /1929 - 1939/ Rok wydania- 1939 - dostępna na http://www.mapywig.org/m/WIG_maps/series/025K/P33-S36-D_1939.jpg ; - dostęp 01.06. 2015.

¹²Mapa : 11777809 @ Новая Топографическая Карта Западной России 1:84 000 (1880-ca1935)Rok wydania- 1915 - dostępna na http://www.mapywig.org/m/Russian_and_Soviet_maps/series/084K/XIX14_

ARCHIWUM_WIG_I.1915.jpg- dostęp 01.06. 2015.

¹³Ibidem.

¹⁴Ibidem.

	11. Charkowski Pułk Dragonów 4. Pułk Ułanów Charkowskich	poza miastem - str. pld (tory kolejowe, Słoboda) ¹⁵	Włączone w granice miasta, ul. Kawalerska, zachowana duża czytelność
Grajewo	4. Nowotroicki Jekatierinosławski Pułk Dragonów	Obrzeżnie - str. Pld-wsch. (tory kolejowe) ¹⁶	Włączone w granice miasta, częściowa czytelność
Łomża	13. Bełozierski Pułk Piechoty, 14. Ołoniecki Pułk Piechoty, Wołyński Pułk Dragonów	Obrzeżnie, str. Pld. (tory kolejowe) ¹⁷	Włączone w granice miasta, Al. Legionów, zachowana duża czytelność
Suwałki	2. Pskowski Pułk Lejbgwardii	Obrzeżnie, str. pln ¹⁸	Włączone w granice miasta, Ul. Pułaskiego, zachowana duża czytelność
	5. Strzelecka Brygada	Obrzeżnie, str. pld. ¹⁹	Włączone w granice miasta, ul. Wojska Polskiego, zachowana duża czytelność
	2. Lejbusarski Pawłogrodzki Pułk	Obrzeżnie koło dworca kolejowego ²⁰	Włączone w granice miasta, Ul. Sejneńska, zachowana duża czytelność
Szczuczyn	4. Dragoński Pułk Kozaków	Obrzeżnie, str. pln-zach. ²¹	Włączone w granice miasta, ul. Grunwaldzka, brak czytelności
Zambrów	15. Szliselburski Pułk Piechoty	Obrzeżnie - str pld ²²	Włączone w granice miasta, Al. Woj. Pol., zachowana duża czytelność
	16. Ładożski Pułk Piechoty	Obrzeżnie - str pld ²³	Włączone w granice miasta, Al. Woj. Pol., zachowana duża czytelność
	4. Artyleryjska Brygada	Obrzeżnie - str pld ²⁴	Włączone w granice miasta, Al. Woj. Pol., zachowana częściowa czytelność, przebieg obrzeżnych ulic

Oceniano także zachowanie murowanej zabudowy koszar ze szczególnym uwzględnieniem obiektów sakralnych (cerkwi pułkowych wolnostojących i domowych), które programowo były akcentowane w przestrzeni koszar, jednocześnie stanowiąc dominanty w odniesieniu do sąsiadujących z koszarami miast²⁵. Ta analiza pozwoliła na ocenę zachowania czytelności koszar w odniesieniu do trzeciego wymiaru, struktury przestrzennej miast, a nie tylko ich planów. (Tab. 2)

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Mapa: 11777830 @ Новая Топографическая Карта Западной России 1:84 000 (1880-ca1935) rok wydania - 1916- dostępna na http://www.mapywig.org/m/Russian_and_Soviet_maps/series/084K/XVII-12_ARCHIWUM_WIG_III.1916.jpg - dostęp 01.06. 2015.

¹⁷ Mapa: 11777811 @ Новая Топографическая Карта Западной России 1:84 000 (1880-ca1935) Rok wydania - 1914- dostępna na: http://www.mapywig.org/m/Russian_and_Soviet_maps/series/084K/XIXI-11_X.1914.jpg - dostęp 01.06. 2015.

¹⁸ Mapa: 11777825 @ Новая Топографическая Карта Западной России 1:84 000 (1880-ca1935) Rok wydania - 1916- dostępna na : http://www.mapywig.org/m/Russian_and_Soviet_maps/series/084K/XV-13_ARCHIWUM_WIG_III.1916.jpg - dostęp 01.06. 2015.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ Mapa: 11777830 @ Новая Топографическая Карта Западной России 1:84 000 (1880-ca1935) Rok wydania - 1916- dostępna na http://www.mapywig.org/m/Russian_and_Soviet_maps/series/084K/XVII-2_ARCHIWUM_WIG_III.1916.jpg - dostęp 01.06. 2015

²² Mapa: 1762697 @ Новая Топографическая Карта Западной России 1:84 000 (1880-ca1935) Rok wydania - 1914- dostępna na: http://www.mapywig.org/m/Russian_and_Soviet_maps/series/084K/XX-12_XI.1914.jpg -dostęp 01.06. 2015.

²³ ibidem.

²⁴ ibidem.

²⁵ Paszkiewicz P., 1999. *W służbie Imperium Rosyjskiego 1721-1917*, PAN, Warszawa, s. 66, 95-96.

Ze względu na okres dzielący nas od czasu wznoszenia koszar, badano zachowanie zabudowy murowanej. Budynki drewniane lub drewniano-murowane dotrwały do naszych czasów tylko w pojedynczych wypadkach, co jest warunkowane mniejszą trwałością zastosowanego materiału (a zwłaszcza braku odpowiedniej jego konserwacji).

Tabela 2. Zachowanie czytelności zabudowy carskich koszar w strukturze miasta
 Chart 2. Preservation of readability of the tsarist barracks buildings in the city structure

Miasto	Nazwa pułku	Cerkiew XIX/XX w.	Zachowanie murowanej, historycznej zabudowy koszar w XX/XXI w.
Augustów	104. Ustiużewski Pułk Piechoty	Cerkiew pułkowa p.w. Św. Mikołaja Cudotwórcy	Obecnie kościół pw. Matki Boskiej Częstochowskiej, część budynków murowanych i murowano-drewnianych zachowana
Białystok	61. Włodzimierski Pułk Piechoty		Zabudowa koszar nie zachowana
	64. Kazański Pułk Piechoty	Cerkiew pułkowa p.w. Kazańskiej Ikony Matki Bożej	Obecnie kościół, zabudowa koszar nie zachowana
	12. Mariampolski Pułk Dragonów	Cerkiew drewniana - zaadaptowany pawilon wystawowy	Cerkiew nie istnieje, murowana zabudowa koszar dobrze zachowana
	12. Charkowski Pułk Dragonów 4. Pułk Ułanów Charkowskich	Cerkiew pułkowa p.w.	Obecnie kościół pw. św. Stanisława, murowana zabudowa koszar dobrze zachowana
Grajewo	5. Nowotroicki Jekatierinosławski Pułk Dragonów	cerkiew domowa p.w. Św. Trójcy	Cerkiew nie istnieje, zachowane pojedyncze obiekty murowane
Łomża	13. Bełozierski Pułk Piechoty	cerkiew domowa p.w. Św. Mikołaja Cudotwórcy, koszarzy na przedmieściach Łomży. Wyświęcona w 1895. Przed cerkwią stała dzwonnica.	Cerkwie domowe nie istnieją, murowana zabudowa koszar dobrze zachowana
	14. Ołoniecki Pułk Piechoty	cerkiew domowa p.w. Św. Apostołów Piotra i Pawła, w centrum miasta. Nad wejściem do cerkwi była dobudowana dzwonnica. Cerkiew mieściła 800 osób	
	Wołyński Pułk Dragonów	cerkiew domowa	
Suwałki	2. Pskowski Pułk Lejbgwardii	cerkiew domowa w koszarach	Obecnie kaplica katolicka Ośrodka Odnowy w Duchu Świętym, murowana zabudowa koszar dobrze zachowana
	5. Strzelecka Brygada	Św. Aleksandra Newskiego 1904 – wyświęcenie. Mogła pomieścić 2000 osób.	Obecnie kościół pw. Św. Apostołów, murowana zabudowa koszar dobrze zachowana
	2. Lejbusarski Pawłogrodzki Pułk	1900- wzniesiono cerkiew pułkową. Murowana z ośmioboczną drewnianą kopułą i kamienna dzwonnica.	W 20-lecie międzywojennym cerkiew zamieniona na skład materiałów. 60. XX w. – rozebrano pozostałość murów, murowana zabudowa koszar dobrze zachowana
Szczuczyn	5. Dragoński Pułk Kozaków 4. Pułk Kozaków Dońskich	cerkiew domowa p.w. Św. Mikołaja Cudotwórcy	Cerkiew nie istnieje, zabudowa koszar nie zachowana

Zambrów	15. Szlisselburski Pułk Piechoty	cerkiew domowa p.w. Matki Bożej Włodzimierskiej	Cerkiew domowa nie istnieje, murowana zabudowa koszar dobrze zachowana
	16. Ładożyński Pułk Piechoty	cerkiew domowa p.w. Św. Apostołów Piotra i Pawła	Cerkiew domowa nie istnieje, murowana zabudowa koszar dobrze zachowana
	4. Artyleryjska Brygada		Zachowane pojedyncze obiekty murowane

WYNIKI BADAŃ

Na podstawie przeprowadzonej analizy zachowania czytelności planów koszar (Tab. 1) potwierdzono, iż we wszystkich badanych przypadkach, koszary wznoszone były na przełomie XIX i XX w. zgodnie z obowiązującymi wówczas przepisami, poza miastami lub w bliskim sąsiedztwie ich granic. Na przestrzeni lat przez te miasta zostały wchłonięte. Ośrodki rozwiły się w kierunku wojskowych kompleksów, a następnie "oblewały" istniejącą już strukturę urbanistyczną koszar nowymi kwartałami i dzielnicami. Czytelność planów koszar zachowana została zazwyczaj dzięki nowej strukturze komunikacyjnej ulic zharmonizowanej z zastanym schematem przestrzennym koszar. W wielu wypadkach nowy układ ulic nie jest identyczny z historycznym. W stosunku do dawnego dogęszcza go w schemacie ortogonalnym, zgodnie z głównymi kierunkami kompozycyjnymi układu koszar²⁶. Wyjątek stanowi zespół koszarowy w Białymstoku (61. Włodzimierski Pułk Piechoty) zlokalizowany dawniej w okolicach ul. Wołodyjowskiego. Jego czytelność uległa zupełnemu zatarciu, ze względu na całkowitą przebudowę obszaru koszar i kwartałów z nimi sąsiadujących po II wojnie światowej. Analogiczna sytuacja miała miejsce także w Szczuczynie. W Zambrowie (4. Brygada Artyleryjska, Al. Wojska Polskiego) i Białymstoku (61. Włodzimierski Pułk Piechoty, ul. Traugutta) został zachowany jedynie obrys obrzeżny dawnych koszar z powodu istotnej zmiany funkcji obszaru, wynikającej ze zniszczenia w całości lub w bardzo dużej części dawnej zabudowy koszarowej. Przeprowadzone porównanie zachowania czytelności zabudowy murowanej carskich koszar (Tab. 2) potwierdziło, że w momencie wznoszenia kompleksów wojskowych były one programowo wyposażane w cerkwie domowe lub wolnostojące tzw. cerkwie pułkowe lub garnizonowe. W większości wypadków (9 z 14) świątynie prawosławne nie dotrwały do czasów współczesnych. Zostały rozebrane w dwudziestolecu międzywojennym lub uległy zniszczeniu po II wojnie światowej. Zachowane obiekty kultowe (5 z 14) zostały przekształcone w kościoły i kaplice katolickie, w związku z czym zmieniono ich formę architektoniczną (usunięto kopuły, usunięto częściowo lub całkowicie detale elewacji, zmieniono helmy wież, zmieniono wystrój wnętrz). Zachowane cechy dawnej architektury cerkiewnej są nieliczne, zazwyczaj odnoszą się do proporcji bryły budynków, czy nieusuniętych detali obramień okien i drzwi. Świątynie zachowujące współcześnie czytelny kontekst z zespołami koszarowymi to jedynie: obecny kościół Św. Apostołów (ul. Wojska Polskiego, Suwałki), kościół św. Stanisława (ul. Kawaleryjska, Białystok) i kościół pw. Matki Boskiej Częstochowskiej (Augustów). Bardzo istotne znaczenie dla czytelności koszar ma stan zachowania ich zabudowy murowanej. Kompleksy ceglanych obiektów dają ogład przestrzeni urbanistycznej zabytkowych zespołów wojskowych (ciągi pierzei, wnętrza ulic i dawnych placów alarmowych) wewnątrz miast, jak również w sylwecie ośrodków, stanowiąc istotny, rozległy

²⁶Można tu zauważyć zachowanie wzoru urbanistycznego - kodu genetycznego (*urban pattern*) układu przestrzennego carskich koszar we współczesnej tkance badanych miast, podobnie jak działa się to np. ze starożytną strukturą "castrum romanum" w wielu miastach, którym początek dał obóz rzymski.

element panoram (Suwałki, Zambrów). Zespoły koszarowej zabudowy murowanej zachowały się 9 spośród 14 badanych kompleksów. Zabytkowe, ceglane budynki są w nich na tyle licznie reprezentowane, że dają czytelność geometrycznego porządku koszar w przestrzeni oraz ich rozległości w stosunku do skali miast. Historyczna zabudowa wojskowa, pomimo że uzupełniana współczesną odbiegającą od stylu architektury zabytkowej, występuje w wystarczającej liczebności, aby można było odczytać spójność tworzonych przez nią kompleksów. Zabudowa koszar nie zachowała się w Białymstoku (61. Włodzimierski Pułk Piechoty, okolice ul. Wołodjowskiego) i Szczuczynie. W Zambrowie (4. Brygada Artyleryjska, Al. Wojska Polskiego) i Grajewie została zredukowana do pojedynczych obiektów nie dających czytelności przestrzeni większego kompleksu powojkowego. W Białymstoku, Zambrowie i Suwałkach struktury dawnych koszar carskich są szczególnie czytelne w przestrzeni miast ze względu na zwielokrotnioną ich liczbę w ośrodkach. W Augustowie, Białymstoku i Suwałkach dobrze zachowane kompleksy ceglanych budynków wojskowych są potwierdzone także zachowaną lokalizacją świątyni.

PODSUMOWANIE

Badania wpływu lokalizacji carskich koszar na strukturę przestrzenną wybranych miast zostały przeprowadzone poprzez pryzmat analizy czytelności koszar w następujących zakresach: zachowania struktury przestrzennej, zachowania obiektów sakralnych oraz zachowania stanu zabudowy murowanej. Pozwoliły one na potwierdzenie, że w wielu badanych miastach układ urbanistyczny ośrodków stanowi kontynuację układu przestrzennego koszar założonego na przełomie XIX i XX w. Zachowana zabudowa murowana kompleksów wojskowych potwierdza czytelność ich struktury przestrzennej we współczesnej tkance miasta. Dawne cerkwie wojskowe, ze względu na zmianę ich formy oraz obrzędne położenie, zazwyczaj nie są identyfikowane z zespołami koszarowymi.

PIŚMIENNICTWO

- Cynalewska-Kuczma P., 2004. *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem integracji z Imperium Rosyjskim*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Dąbrowski J., 2011. *71 Pułk Piechoty. Zarys historii i udział w wojnie obronnej 1939r.*, Miejski Ośrodek Kultury w Zambrowie, Zambrów.
- Dobroński A. Cz., Skłodowski K., 2008. *2 Pułk Ułanów Grochowskich im. gen. Dwernickiego 1917-1939. Dzieje i tradycje*, wyd. Muzeum Okręgowe w Suwałkach, Suwałki.
- Dobroński A. Cz., 2012. *Historia Białegostoku*, Fundacja Sąsiedzi, Białystok.
- Dobroński A. Cz., Dudziński T., 2009. *Region grajewski w XIX wieku*, Materiały z konferencji naukowej Grajewo 6.06.2008, Łomża-Grajewo.
- Dolistowska M., 2009. *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795-1939*, Rozprawy Naukowe nr 177, Biblioteka Architektury i Urbanistyki, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok.
- Dudziński T., 2009. *9. pułk strzelców konnych 1921-1939*, wydawca Towarzystwo Przyjaciół 9 PSK w Grajewie, Grajewo.
- Dudziński T., Sychowicz K., 2010. *Dzieje powiatu grajewskiego*, wydawca Starostwo Powiatowe w Grajewie i Grajewska Izba Historyczna, Grajewo.
- Gawryluk D., 2014. *Readability of historic green foundations in post-tsarist barracks in selected cities in north-eastern Poland / Czytelność zabytkowych ciągów zieleni w pocarskich koszarach wybranych miast Podlasia*, Technical Transactions, Y. 111, iss. 6-A, pp. 43-55.
- Gawryluk D., 2014. *Przyszłość architektury historycznej obiektów i przestrzeni pocarskich koszar w Suwałkach i Zambrowie*, Przyszłość architektury pod red. E. Przesmyckiej i E. Trockiej-Leszczyńskiej, Wrocławskie Wydawnictwo Naukowe ATLA2, Wrocław, s.185-196.
- Januszkiewicz A., 2009. *Cerkwie wojskowe w Królestwie Polskim*, Architektura kultur lokalnych pogranicza - pogranicze Polski, Litwy, Białrusi i Ukrainy t. II, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok, s. 65-72.
- Kopciała J., 2005. *Suwałki miasto nad Czarną Hańczą*, Wydawnictwo Hańcza, Suwałki.

- Kostof S., 1991. *The city shaped. Urban patterns and meanings through history*, Thames and Hudson, Londyn.
- Kowalski T., 2013. *W Sierpcu za cara. Śladami rosyjskiego garnizonu*, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Sierpeckiej, Sierpc. Mapy topograficzne z przełomu XIX i XX w. oraz I poł. XX w. - www.mapster.pl; wykorzystano dostęp w okresie kwiecień-wrzesień 2015.
- Ochał A., 2009. *Batalion Korpusu Ochrony Pogranicza "Suwałki" 1927-1939*, wyd. Muzeum Okręgowe w Suwałkach, Suwałki.
- Paszkiwicz P., 1999. *W służbie Imperium Rosyjskiego 1721-1917*, Instytut Sztuki PAN, Warszawa.
- Sokół K., Sosna A., 2003. *Kopuły nad Wisłą. Prawosławne cerkwie w centralnej Polsce w latach 1815-1915*, MID Synergia, Moskwa.
- Sokoł K., Sosna A., 2011 *Cerkwie w centralnej Polsce 1815-1915*, Fundacja Sąsiedzi, Białystok.
- Sosna G., Troc-Sosna A., 2002 *Zapomniane dziedzictwo. Nie istniejące już cerkwie w dorzeczu Biebrzy i Narwi*, Orthdruk, Białystok.
- Strenkowski J., 2010 *Garnizon Zambrów*, wyd. Miejski Ośrodek Kultury w Zambrowie i Regionalna Izba Historyczna, Zambrów.
- Szczepański K., 2004. *14 Dywizjon Artylerii Konnej.*, wyd. Ośrodek Badań Historii Wojskowej Muzeum Wojska w Białymstoku i Stowarzyszenie "Formacje Graniczne", Białystok.
- Szlaszyński J, Makowski A., 2007. *Augustów. Monografia historyczna*, wydawca Urząd Miejski w Augustowie, Augustów.
- Szlaszyński J., 2015. *1 Pułk Ułanów Krechowieckich im. Płk. Bolesława Mościckiego*, wydawca Muzeum Okręgowe w Suwałkach, Augustów-Suwałki.
- Tomecka B., 1996. *Białystok. Zespół koszarowy przy ul. Bema. Studium historyczno-przestrzenne opracowane na zlecenie Podlaskiego Oddziału Straży Granicznej im. gen. Dyw. H. Minkiewicza*, Pracownia Dokumentacji i Konserwacji Zabytków, Białystok.
- Tomecka B., 1995. *Białystok. Zespół koszarowy przy ul. Kawalerskiej. Studium historyczno-przestrzenne opracowane na zlecenie 18 Brygady Zmotoryzowanej*, Pracownia Dokumentacji i Konserwacji Zabytków, Białystok.

THE INFLUENCE OF TSARIST BARRACKS'S LOCATION ON URBAN STRUCTURE (URBAN PATTERN) OF CHOSEN CITIES OF PODLASKIE PROVINCE

Abstract: The paper presents the influence of tsarist barracks's location on urban structure of chosen cities of Podlaskie province. The main purpose of work, was to present readability of historical complex in contemporary cities structure (urban patern). There was analysed state of keeping: the urban structure, the Orthodox temples and barracks's brick buildings.

Key words: tsarist barracks, historical barracks, home Orthodox church, regimental Orthodox church